

Mykola Moskaluk**LIGHT INDUSTRY OF UKRAINIAN PROVINCES OF RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES**

The article is devoted to the key problems of research of features of light industry of the Ukrainian provinces of the Russian empire in the second half of the 19th – early 20th centuries.

Key words: light industry, province, Russian empire, trade, industrial development.

УДК 94 (477)**Андрій Ленъ****РОЗВИТОК ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ У ТЮТЮНОВІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

Стаття присвячена дослідженню технічних особливостей розвитку тютюнової промисловості в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: губернія, промисловість, фабрика, технічний прогрес, тютюн.

Розвиток будь-якої галузі економіки залежить від її технологічного оснащення. Історія розвитку тютюнової промисловості в українських губерніях Російської імперії не є винятком. Метою статті є аналіз особливостей науково-технічного прогресу в пореформений період, загальна характеристика технічного устаткування даної галузі та її вплив на економічну складову всієї імперії. Свого часу цією проблематикою займалися такі дослідники, як І. Гуржій [3], Л. Мельник [7], М. Москалюк [8] та інші. Проте дана тема не досліджена повною мірою і залишається актуальною на сьогоднішній день.

У другій половині XIX ст. чималої ваги в харчовій промисловості Російської імперії набувала тютюнова промисловість. На території українських губерній, так і в цілому в усій імперії, дана галузь розвивалася нерівномірно. У 1865 р. в українських губерніях було 109 фабрик, які виробили продукції на 1,6 млн крб. Через 10 років, у 1875 р., число фабрик зменшилося до 90, а вартість їхньої продукції зросла до 5,9 млн крб. У 1885 р. кількість підприємств збільшилася до 114, а вартість виробництва тютюну – до 19,2 млн крб. На 1895 р. діючих фабрик налічувалося всього 72, які виробили тютюну на 7,7 млн крб. [3, с. 41].

Поряд з дрібними тютюновими заводами в Україні було немало і великих фабрик. У Київській губернії великі обсяги виробництва мали тютюнові фабрики Когенів (Київ), А. Зарицького (Черкаси), Х. Мар'яновського (Умань), Н. Гробівкера (Бердичів) [13, с. 28].

У 1874 р. в Києві існувало 8 тютюнових фабрик із загальною чисельністю 327 працюючих. У 1885 р. діяло вже 13 фабрик, на яких працювало 934 робітників. Найбільшими були підприємство Соломона Когена (251 осіб) і фабрика брата Мойсея (227 осіб), яку він відкрив у 1863 р. під назвою «Брати Коген». Третє місце займала фабрика І. Дурунча і Я. Шишмана з 36 працюючими. На тютюново-махорковій фабриці Андрія Солонини було тільки 4 працівники. З самого початку діяльності в Києві Соломон Коген розмістив своє підприємство «для вироблення турецького тютюну і сигар», однак уже з 1887 р. фабрика була однією з найбільших в південно-західній частині Російської імперії постачальниць тютюнових виробів. Її річний обсяг досяг 650 тис. крб. і постійно зростав [6, с. 16].

На Всеросійській промисловій виставці у 1913 р. в Києві товариство, яке очолював Абрам Коген, мало окремий павільйон. У ньому представлено фабрику в мініатюрі, де відвідувачі могли наочно ознайомитися з усіма стадіями виготовлення сигарет: нарізанням тютюну, приготуванням гільз, механічним набиванням, укладанням та бандеруванням. Упродовж 1902 – 1912 рр. товариство виробило понад 7 тис. т тютюну та 4 млрд штук сигарет, всього продано тютюнових виробів на 29 млн крб. і сплачено акцизу 13,6 млн. У 1913 р. щодня виготовлялося не менше 2 млн гільз і 2 млн цигарок, і ще вручну вироблялося 250 тис. цигарок на замовлення за особливою технологією [6, с. 17].

Досить популярними в Києві були тютюнові вироби фабрик «П.С.Спіліоті» та «Іосиф Егіз». Рекламуючи свою продукцію, фабрика «Ю.Кац» повідомляла, що виробляє «єдині цілком гігієнічні гільзи з ватою «Гавана», яка знищує нікотин» [6, с. 17]. Також в цій крамниці можна було придбати машинку і всі технічні засоби для виготовлення цигарок власноруч [14, с. 8]. Південноросійська гільзова фабрика торгового дому С. Каракоза зазначала, що випускає «бездоганні, відомі по всій Росії гільзи «Царські» і «Греза» з найкращого паперу». У Києві 12 підприємств поставляли гільзи для сигарет, а найбільше з них – фабрика «А.І.Дуван». У тому ж 1913 р. було 52 магазини, що торгували виключно тютюновими виробами – трубковим тютюном, цигарками, сигарами тощо. Найбільшими були вже згадані магазини, що належали фірмам «Соломон Коген» і «Брати Коген» [6, с. 17].

У Бердичеві в 1913 р. працювали дві тютюнові фабрики «М. А. Коднер» і «Г. Гробівкер». На них працювало до 65 чоловіків та 50 жінок. Поруч з фабрикою Коднера була розміщена фабрика братів Воловників. У Бердичеві і Коростишеві їх фабрики випускали фетр і фельц, цигаркові гільзи і тонкий цигарковий папір [14, с. 8].

Важливого значення для Київської губернії мала тютюнова фабрика Зарицького, яка працювала з 1878 р. на Черкащині. На початку ХХ ст. на фабриці уже працювало близько 700 осіб. Ще 125 робітників працювало на іншій черкаській «махорці» (Летичевського) і близько 150 – в Умані, на підприємстві Мар'яновського. Тютюн привозили з Криму, Кавказу, південних губерній Росії і навіть з-за кордону, а ось майже вся готова продукція відвантажувалась у Росію [17, с. 4].

Одним із важливих центрів тютюнової промисловості півдня України пореформеного періоду стала Одеса. У 1863 р. тут нараховувалося 13 постійно діючих тютюнових фабрик [8, с. 182]. Однією з кращих виробників тютюну та курильного паперу була фабрика купця Артема Попова. Він багато експериментував, підбираючи і змішуючи «сортові букети». Так, значний резонанс справили винайдені ним сигарети «Молочні», які в точності відтворювали смак парного молока, а вінець тютюнового виробництва Одеси всіх часів, сигарети «Salve» – також винахід сімейства Попових. Ця продукція вважалася однією з кращих в імперії [2, с. 6–7]. Станом на 1913 р. тютюнова фабрика Попових була однією з найпотужніших у Херсонській губернії, на якій працювало 300 робітників з річним обігом товару до 2 млн крб. [15, с. 960].

Стрімкий розвиток тютюнового виробництва спостерігався і в Полтавській губернії. Серед найбільших тютюнових фабрик, зосереджених в Кременчуці, Полтаві, Прилуках, Ромнах слід відзначити тютюнову фабрику С. Дурунча (500 осіб), тютюново-махоркову фабрику Н. Дунаєва (250 осіб) [15, с. 952], тютюново-махоркову фабрику «Золота рибка» купців Рабиновича і Фраткіна (600 осіб), тютюново-махоркову фабрику «Самокат» М. Рабиновича (200 осіб) [15, с. 953], тютюново-махоркову фабрику Г. Володарського (148 осіб) [15, с. 952].

Особливо інтенсивно відбувався ріст тютюнових підприємств у таких українських губерніях, як Катеринославська, Харківська та Херсонська. Так, за даними Катеринославського губернського статистичного комітету, в 1883 р. тут налічувалося 437 підприємств з 13608 робітниками, в 1898 р. кількість підприємств зросла до 1387 з 108311 робітниками [8, с. 181].

У Харківській губернії, ще з 60-х рр. ХІХ ст. відомі виробництвом курильного тютюну та сигарет були фабрики С. Габая, А. Капона та М. Ростовцева [10, с. 337]. У 1879 р. та 1895 р. П. Бурас і брати Кальфа в Харкові заснували найбільші у губернії фабрики з річним обігом 1 млн крб. і 800 тис крб. відповідно [15, с. 959]. Харківська губернія славилася тим, що тут була побудована перша тютюнова фабрика в Охтирці (1716 р.) [10, с. 228].

Починаючи з 1906 р. кількість тютюнових фабрик з кожним роком різко зменшувалася. В Україні упродовж 1907–1911 рр. кількість фабрик скоротилася з 115 – до 92. Таке становище пояснювалося зменшенням ринків збуту продукції. Кількісне скорочення тютюнових підприємств не тільки не вплинуло на зменшення випуску тютюну, а, навпаки, сприяло його збільшенню. За 1911–1914 рр. випуск тютюнових виробів у Російській імперії, в тому числі Україні, зріс із 5721 – до 7250 тис. пудів. Все це пояснюється ліквідацією дрібних і збільшенням за їх рахунок виробництва тютюну на великих підприємствах [8, с. 184].

Центри тютюнової фабрикації часто не співпадали з районами вирощування тютюну. Так, наприклад, Чернігівська губернія займала провідне місце в Російській імперії з виробництва тютюну [16, с. 73], а за промисловим виробництвом – останнє. Тут також впливало те, що згідно з акцизним статутом, скуповування листового тютюну зосереджувалося у руках купки фабрикантів і складчиків. Це усувало вільну конкуренцію і призводило до штучного зниження цін на нього [9, с. 162].

Тютюн вирощувався на теренах усіх регіонів України, задовольняючи потреби місцевих споживачів та частково вивозився на світовий ринок. Найбільші посіви були у Чернігівській та Полтавських губерніях. У 1912 р. на Полтавщині під тютюном зайнято 9 тис. десятин (далі – дес.) земельної площі, а на Чернігівщині – 13 тис. дес. У Подільській губернії в 1884 р. під посівами тютюну зайнято 1247 дес., а в 1903 р. – 973 дес. У наступні роки земельні площі під тютюном у губернії продовжували скорочуватися і становили в середньому в 1908–1912 рр. понад 430 дес. На Волині земельна площа під тютюном, попри несприятливі для нього ґрунти, становила в 1905 р. понад 352 дес. Кримське тютюнництво переживало на початку ХХ ст. кризу. У Сімферопольському повіті площа під тютюновими плантаціями через збитковість цієї культури скоротилася приблизно на 75 %. У Ялтинському повіті налічувалося понад 7 тис. дрібних тютюнових плантацій, майже 75 % тютюнової культури Криму. Проте у Таврії вирощувався, здебільшого, тютюн вищих сортів. Збір тютюну в Україні становив щонайменше близько половини загальноімперського виробництва [12, с. 58–59, 161].

Отримуючи тютюн з плантації у вигляді сирого матеріалу, тютюнова фабрика піддавала його хімічній та механічній обробці і випускала на ринок у вигляді фабрикатів трьох сортів: тютюну

курильного, нюхального та жувального. Тютюнові листя до надходження в продаж під виглядом курильного тютюну піддавалися різноманітним підготовчим операціям: сортуванню, змочуванню, видаленню листових прожилків, підфарбовуванню та інше. Остаточна обробка полягала в різанні, сушінні, просіюванні та упаковці. Сортування – дуже копітка і важлива операція, доручали її досвідченому робітникові, знавцеві тютюнового листя – сортувальнику. На допомогу йому призначали підлітків, які подавали, розв'язували і збирали в пучки листя. Усі пом'яті, зіпсовані листя відбирали, а кращі листя упорядковували за величиною, щільністю, кольором (від жовтого до темно-коричневого). Такому ретельному сортуванню піддавали тільки кращі сорти тютюну [1, с. 419].

Зволожували тютюнове листя з метою надання йому еластичності, необхідної для подальшої обробки, іноді щоб вивести зайву міцність чи надати тютюну його природний аромат та смак [10, с. 291]. У найпростішому випадку листя складалися стосами і верхній шар їх поливали водою. Набагато швидше і в більшому масштабі зволоження проводилося в особливих апаратах. Один з найпростіших за конструкцією являв собою щільно закритий барабан з подвійними стінками і двома трубками: вводу і виводу пару. У барабан завантажували пучки листя і пропускали через всю масу пар упродовж кількох секунд, потім в проміжок між стінками барабана наливали холодної води, щоб пар сконденсувався в масі листя [1, с. 419–420].

Видаляли прожилки з листя після сортування. Інструментом служив гострий вигнутий ніж, або особливий різець з двома лезами, яким відразу робили розріз по обидва боки головної жилки (видаляли тільки цю жилку). Якщо в деяких сортах тютюну прожилки залишали, то листя вальцювали між обертовими валами, де тютюн обробляли різними речовинами, що надавав йому певний смак і запах. На невеликих фабриках цю операцію проводили, занурюючи тютюнове листя, зв'язане невеликими пучками, в так званий «соус», даючи йому стекти. На інших фабриках листя змочували соусом за допомогою віника і давали час соусу просочитися в листя [1, с. 420].

Для приготування соусів використовували солодкі речовини (цукор, винні ягоди, коринка та інші) та пряні речовини (алое, аніс, валеріана, гвоздика, кориця та інше), а також перуанський, канадський бальзам, бурштин, мускус. Жовтий або взагалі світлий колір тютюну вважався особливо гарним. Щоб надати тютюну той чи інший відтінок жовтого кольору, вдавалися до дії сірчистого газу, або фарбування охрою, куркумою та іншими фарбами [1, с. 420].

Під час приготування нюхального тютюну, так само як і курильного, потрібна складна попередня обробка. Однак, після соусування, листя піддавали бродінню. Головна увага зверталася на температуру, так як при цьому випаровуються найцінніші ароматичні частини тютюну. Час, необхідний для бродіння, залежав від властивості листя, пори року, погоди. Влітку необхідно від 4 до 10 днів, взимку від 8 до 14, а іноді бродіння тривало до 6 тижнів [1, с. 424–425]. Бродіння, при фабричній обробці тютюну, корисне для нюхального і непотрібне для курильного тютюну [10, с. 292]. Для приготування жувального тютюну листки попередньо занурювали у тютюновий «соус», просочувалися ним, а потім – просушувалися. Головну частину тютюнового «соусу» становив екстракт вилуженого тютюну, який виготовлявся із сорту «Кентукки», незамінної при виготовленні жувального тютюну кращих сортів. Таким чином, приготування листя називалося «фаршируванням» [11, с. 716].

Після закінчення попереднього процесу, тютюн переносили в різальну машину, основними в якій були дві безкінечні смуги, які рухалися у протилежних напрямках. Листя, яке між ними знаходилося, стискалося і поступало до ножів різальної машини, які рухалися зверху вниз. Пізніше ці ножі були замінені круглими ножами, але описана машинна операція поступово вийшла з моди, так як рух смуги часто переривався [11, с. 715–716]. У тютюновій промисловості, як і раніше, панувала ручна праця, що й було перешкодою для впровадження машин. Лише наприкінці XIX ст. механізується центральний процес виробництва – різання тютюну [7, с. 113]. Зокрема, у 1876 р. в Одесі на тютюновій фабриці Піндака була встановлена парова машина для нарізання тютюну [4, арк. 3]. Для нюхального тютюну, подрібнення листя проводилося в ступках і млинах. Іноді подрібнений тютюн піддавали вторинному бродінню в закритих камерах, яке тривало 8 місяців і більше. Після цього тютюн знову просівали, зволожували солоною водою і упаковували в ящики [1, с. 425]. Приготовлений з листя тютюн для нюхання називався рапе або каретта [11, с. 718].

Велика увага на фабриці приділялася виготовленню сигарет, яка складалася з гільзи і тютюну. Іноді сигарети скручувалися з паперу та тютюну, а гільзи робилися ручним способом, пізніше – машинним. Упродовж дня машина виготовляла до 80 тис. гільз [1, с. 421].

Наповнення сигарет відбувалося як вручну так і машинним способом. Ручна машинка всім була відома, так як використовувалася і в домашньому побуті. У неї набивався тютюн і за допомогою стрижня заштовхувався в гільзу, після цього вставлявся мундштук і зайвий тютюн обрізався ножицями. Тютюн повинен бути помірно вологий, сухий тютюн кришився, і сигарети висипалися, а з надто вологого виходила погана продукція. Згодом ручна набивка сигарет була витіснена машинною. Одна з таких машин – це машина Декуфле, яка складалася з двох частин,

одна з яких робила гільзи, інша – набивала їх тютюном. Машина робила до 1800 сигарет на годину, якою управляла одна працівниця [1, с. 422].

Приготування сигарет за допомогою машин увійшло у практику лише в середині XIX ст. Машини з'явилися у зв'язку з потребою покупців мати сигарети правильної форми. Ручна праця не могла конкурувати з машинною, але при машинній праці тютюн дещо втрачав свій вигляд і тому деякі фабриканти поверталися до ручної роботи, яка удосконалювалася і давала сигаретам правильної форми [11, с. 720]. Процес переробки сировини та виготовлення готової тютюнової продукції залишався складним, містив багато ручної праці. Так, у 1890 р. нараховувалося тільки 13,2 % тютюнових фабрик, які були оснащені паровими двигунами. І тільки в другій половині 90-х рр. XIX ст. кількість тютюнових підприємств з паровими й газовими двигунами трохи перевищувала половину їх загальної кількості [5, с. 31].

Таким чином, технічна революція в українських губерніях Російської імперії почалася і здійснювалася в харчовій промисловості, охопивши всі основні галузі. Звичайно, масштаби і темпи її перебігу були неоднаковими. У тютюновій галузі промисловий переворот відбувався пізніше, ніж у цукровій і борошномельній. Однак, за короткий проміжок часу тютюнове виробництво в імперії, в тому числі й українських губерніях, не лише вийшло з кустарного промислу, а й сформувалося як ринкова промисловість.

Список використаних джерел

1. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь (1890–1916 гг.) / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Т. 32. – Спб., 1901. – 960 с.
2. Губарь О. Кто изобрел папиросы «Salve» и «Казбек»? / О. Губарь // Всемирные одесские новости. – 2007. – № 2 (66). – Май. – 16 с.
3. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
4. Держархів Одеської області, ф. 2, оп. 3, спр. 693, 10 арк.
5. Довжук І. В. Харчова промисловість Наддніпрянської України в другій половині XIX ст.: деякі аспекти розвитку / І. В. Довжук // Проблеми історії України XIX – початку XX ст., 2005. – Вип. 10. – С. 27–33.
6. Ковалинський В. Тютюновий король / В. Ковалинський // Янус Нерухомість. – 1997. – № 14. – Липень. – 52 с.
7. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. – Київ: В-во Київського університету, 1972. – 240 с.
8. Москалюк М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття / М. Москалюк. – Тернопіль: В-во «Рада», 2012. – 300 с.
9. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. / О. О. Нестеренко. – К.: В-во Академії наук Української РСР, 1962. – Ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво, 1962. – 580 с.
10. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. Том II. – Санкт-Петербург: Из-во типографии Департамента внешней торговли, 1863. – 523 с.
11. Промышленность и техника. Сельское хозяйство и обработка важнейших его продуктов / [под ред. В. Я. Добровлянского, А. В. Ключарева и др.]. – СПб., 1904. – Т. IV. – 745 с.
12. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк // НАН України. Інститут історії України. – К.: Ін-т історії України, 2011. – 365 с.
13. Романюк Н. Й. Сільське підприємництво доби капіталістичної модернізації України: 1861–1914 рр.: автореф. дис... д-ра іст. наук.: 07.00.01 / Н. Й. Романюк. – Київ, 2014. – 40 с.
14. Ружицький В. Извольте папироску!.. / В. Ружицький // Земля Бердичівська. – 3 квітня 1996. – 8 с.
15. Фабрики и заводы всей России. Сведения о 31,523 фабриках и заводах. – К.: Изд-во Т-ва Л.М.ФИШ, 1913. – 1536 с.
16. Фабрично-заводская промышленность и торговля России / Под ред. Д. Менделеева; Всемир. Колумбова выст. 1893 г. в Чикаго. Министерство финансов. Деп. торговли и мануфактур. – Санкт-Петербург, 1893. – 351 с.
17. Юхно Б. Гарний, кажуть, був тютюн... / Б. Юхно // Молодь Черкащини. – 2011. – № 10 (5054). – 16 с.

Андрей Лень

РАЗВИТИЕ ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА В ТАБАЧНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В УКРАИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Статья посвящена исследованию технических особенностей развития табачной промышленности в украинских губерниях Российской империи во второй половине XIX – в начале XX вв.

Ключевые слова: губерния, промышленность, фабрика, технический прогресс, табак.

Andriy Len

TECHNICAL DEVELOPMENT PROGRESS IN THE TOBACCO INDUSTRY OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CENTURY

The article investigates technical features of the tobacco industry in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of XIX – early XX century.

Key words: province, industry, factory technical progress, tobacco production.